

איך להצדיק הורא

לא "לסגור פרצות" – אלא לכתוב נר

אין לחפש נביאים

"שוב מתברר [מד"ח הוועדה]... כי כותבי הנהלים לא השכילו לחזות את כל הנפתולים הסבוכים של המציאות בשטח"⁵ – אומר בן-ישראל בפתיחת מאמרו. לדעתי, אין שום צורך כי כותבי-נהלים ישכילו לחזות את כל הנפתולים האפשריים, כלומר את כל הרכבי-הנסיבות האפשריים או את כל האירועים הקונקרטיים האפשריים. כל שעליהם לעשות הוא לקבוע את המאפיינים העיקריים של ההתרחשויות. הרי כותבי-נהלים אינם מסוגלים, ללא כל ספק, לכלול בנהליהם מספר (כמעט) אין-סופי של "תסריטים" – ועצם המגמה, לעשות כן, נראית בעיני פסולה; "אוסף" כזה של מצבים יהיה מסורבל מאוד, והשימוש המעשי בו יהיה כמעט בלתי-אפשרי; הטירחה בפינוח תהיה רבה, והיכולת לשפר באמצעותו את הביצוע תהיה מזערית או בלתי-קיימת – ובמקרים רבים, השכר עלול לצאת בהפסד בגלל הטורח בשימוש ובגלל הבילבול האפשרי.

הפתרון המקובל, אשר בן-ישראל מתייחס אליו, הוא ב"סגירת הפירצה" על-ידי הוספת "נדבכים. להוראות ולנהלים הקיימים".⁷ לדעתי, אין שום מקום לדבר – לפחות לא במקרה מן הסוג הנדון – על קיומו של צורך ב"סגירת פרצות". הנוהל הוא כללי, וכך הוא חייב להיות. ה"תקלה" שנתגלתה בסוגיה הנדונה היתה בכך, שההוראה אסרה על שימוש בנשק כלפי ישראלים: כוונתה היתה – בלי שהדבר צוין במפורש ובדרך הראויה – כי איסור זה יחול רק במקרים של ירי מצד ישראלים בשטחים בהקשר של הפרות-סדר; הכוונה לא היתה לפעילות הנראית פלילית בעליל. לפיכך, אין כאן מצב שבו מנסח-הנוהל (או נותן-ההנחיה) "לא השכיל לחזות את כל הנפתולים הסבוכים" – ולכן (על-פי טענתו של בן-ישראל) עליו להוסיף "נדבכים" "לסגירת הפירצה" – אלא הנוסח היה מלכתחילה לא-ראוי. לא נדרשה כאן יכולת-חיזוי מפליגה כדי לכתוב את הדברים באורח תקין.⁸ מוסיף ואומר בן-ישראל,⁹ כי מקובלת האמונה¹⁰ כי

האם – כפי שטען ראש מ"פ, תא"ל ד"ר בן-ישראל (מערכות 335)¹ – יש להטיל ספק ביכולתם של נהלים "לכסות" כהלכה את שטחי-הפעולה שבעבורם יועדו? האם נכונה הטענה כי מאמץ-שווא הוא לרדוף אחרי שלמות בכתיבת נהלים וכללים? העילה המיידית לכתיבת מאמרו של יצחק בן-ישראל היא ד"ח הוועדה לעניין הטבח במערת-המכפלה בחברון² ובמיוחד הפרק העוסק ב"הוראות הפתיחה-באש". יש מקום להתייחס בהערה ביקורתית לדברים אשר נראים לי כמרכז שליחותו של המאמר: הטיעון, לפיו הרדיפה אחרי השלמות בכתיבת נהלים (למיניהם) יש בה מאמץ-שווא – והיא נדונה מראש לכישלון, שפן שום נוהל אינו יכול להיות שלם.³

נראה לי כי טיעון זה, בצורתו הכללית והתיאורטית, מחטיא במידה רבה את המטרה; הוא עלול ליצור רושם, שאינו משקף כהלכה את המצב האמיתי בסוגיה זו⁴ – כפי שאני רואה אותו.

1. הערות בסוף הטקסט.

אנה בלתי־סבירה?

גלים

שמואל דורנר

סופית של כללים לקטע כלשהו מן הפעילות האנושית. ואף אם נאמר, תיאורטית, שתמיד יכול (או חייב) להיווצר מצב של קיום "פירצה" כלשהי – עדיין רחוקה הדרך להסיק מכך כי השאיפה "להשלים" כללים נדונה מראש לכישלון. יש להבדיל בין "השלמה", המספיקה לצרכים המעשיים הרגילים, לבין "השלמה" מוחלטת – שאין לה זיקה ישירה לעניינים מעשיים אלא יש לה משמעות רק בטיעון תיאורטי-עקרוני, בתחום הלוגיקה המתמטימאטית. ניתן, אם כן, לנסח מערכת של כללים כדי "לכסות" – לכל צורך מעשי – שטח־פעולה מסוים; אבל אין להסיק מכך שאותם כללים לבדם יש בהם לספק, למי שיבוא לפעול על־פיהם, מרשם מדויק כיצד לפעול – כלומר הוראה מדויקת, אלו הם הצעדים הקונקרטיים שעליו לנקוט. בעזרת הכללים, שעוסקים באפיונים, על המבצע לברור פעולות קונקרטיות התואמות אפיונים אלה; בתחום זה, תמיד תיוותר הברירה בידי המבצע – אלא אם כן, על־פי הנסיבות, לא נותרה אלא דרך־פעולה אחת. הנוהג לפתיחה־באש (לדוגמה) יכול לקבוע כי על החייל לנקוט דרך מסויימת, הקבועה בנוהל, אם מאד־הוא מסכן את חייו או את חיי זולתו; הנוהל קובע מה על החייל לעשות (אזהרה, ירייה באוויר, ירייה לכיוון הרגליים, ירייה מכוונת, וכי"ב), והוא אף קובע מה הן הנסיבות שבהן על החייל לפעול כמתואר – אולם החייל יצטרך להחליט בכל מקרה, לפי מיטב התרשמותו והבנתו, האם הוא מצוי בסכנה לחייו. להקלת ההתמצאות יכול הנוהל לפרט דוגמאות של מקרים, אשר בהם יש לראות את החייל כמי שחייו מצויים בסכנה – וכן כמה דוגמאות הפוכות; דבר זה, יחד עם תירגולת מתאימה, יהיה בו לסייע לחייל ליצור לעצמו ראייה יותר מוחשית של העניין – והתוצאה תהיה כי הנוהל יכלול את השלד הנורמאטיווי בסוגיה זו, אשר עליו ניתן יהיה לחזור ואותו ניתן יהיה לתרגל תוך מתן פירוש מוחשי ככל־האפשר. העיקרון: הנוהל קובע את הכללים, ומפרט את הנסיבות – ובמידת־האפשר אף את דרכי הפעולה – אך ההערכה הקונקרטיית, האם נוצרו הנסיבות לפעולה כזו

בגישה קפדנית ואחראית" ניתן "לכסות" כל התרחשות העלולה להתרחש. דעתו השלילית של המחבר בעניין זה אינה נראית לי. יהיו הניתוחים העיוניים בעניין זה אשר יהיו, לכל הצרכים המעשיים ניתן לומר שהנחיות ונהלים יכולים "לכסות" כהלכה שטח־פעולה מוגדרים; הנהלים בכלל אינם אמורים "לכסות" כל התרחשות פלוגית אפשרית – אלא עליהם "לכסות", בהגדרותיהם, סוגים של התרחשויות. כשהמנסח כותב את ההגדרות השונות, המאפיינות את סוגי ההתרחשויות, הוא עושה זאת (בין היתר) מתוך שהוא מעלה על דעתו התרחשויות קונקרטיות אפשריות.

בד־ישראל מביא ראייה, מתוך עבודתו של המתמטיקאי גָדל, ולפיה כל מערכת של "כללים יש [בה] מיגבלה אינה־רנטית – שאינה מאפשרת לה לכסות אפילו שטח פשוט, כמו אריתמטיקה של מספרים שלמים". ראייה זו אינה נראית לי משכנעת, והיא אף נראית כמעט בלתי־נוגעת לעניין; מי שאינו מיקצוען בתחום הלוגיקה או המתמטימאטיקה יכול לשאול: האם מן העובדה (אם אמנם עובדה היא) כי לא ניתן "לכסות" במערכת כללים סופית שטח כמו מאתימאטיקה או אריתמטיקה – האם נובע מכך גם שמערכת כללים נתונה אינה יכולה "לכסות" קטע כלשהו של אריתמטיקה? ומה שיותר חשוב: האם הקביעה הלוגית-מאתמטימאטית של גָדל מחייבת להסיק מסקנה כללית ולפיה לא ניתן, בשום תחום מתחומי החיים, לקבוע מערכת כללים שהיא יעילה – או יעילה יחסית – לצורך עיסוק בענייני החיים? האם אין כל הטכנולוגיה – לרבות הטכנולוגיה המודרנית המתוחכמת – בנויה על מערכות־כללים, שהן פרי התפתחות המדע והתעשיות למיניהן? אין דבר בעולם האנושי שאינו סופי, הכל הוא ארעי ובגדד "הוראת־שעה"; אך האם דבר זה מונע בעד בני־אדם לבנות מטוסי־פלא, מחשבי־פלא, וציוד אלקטרוני מתוחכם – שהתפתחות תיחכומם מהירה יותר ממהירות המעקב של דמיון־אנוש?

לא מצאתי בטיעונו של המחבר כל ראייה לכך, שמקביעתו של גָדל יש להסיק כי לא ניתן לקבוע מערכת

או אחרת, לעולם תיוותר בידי של מי שהנוהל חל עליו. כאן, ברגיל, אין מקום לדבר על "פרצות" בנוהל – אלא אם כן הוא (כמו הנוהל שאליו התייחסה הוועדה) נערך מלכתחילה בדרך פגומה, עד כי לא "כיסה" כהלכה את הסוגיה, או שנאמרו בו דברים שהם מוטעים על פניהם. אולם עיצוב של נוהל, שהוא פגום ביסודו, הוא דבר אחד, והטענה שלא ניתן לעצב נוהל ש"כיסה" כהלכה את הנושא היא דבר אחר.

הוראה לא-סבירה

לאמיתר-של-דבר, הטיעון שמעלה בן-ישראל בעניין "נהלים" ר"כללים" ר'הוראות" – טיעון ולפיו לא ניתן "לסגור" בהם את כל ה"פרצות", שכן מחברם של הנהלים והכללים וההוראות אינו יכול לחזות את כל האפשרויות שעלולות להתרחש בעתיד – ניתן להעלותו בהקשר של כל הסדר נורמאטיבי מכל סוג, ובראש-וראשונה החוקים שחוקקה הכנסת ושאר דבריי-החקיקה למיניהם ולסוגיהם. ואמנם נוהגים לשמוע לעתים, גם מפי חברי-הכנסת ולעתים אף מפי שופטים ומשפטנים אחרים, כי "המחוקק לא חזה – ולא יכול היה לחזות – את כל האפשרויות העלולות להתפתח", וכי "המציאות עשירה מן הדמיון". לדעתי, דיבורים אלה אין להם מקום כל-עיקר: הם מעידים כי הדוברים רואים את הנושא בדרך מוטעית מן היסוד. ראוי לזכור: תפקידן של הנורמות הכלליות אינו להסדיר מצבים קונקרטיים כאלה או אחרים, שהם תולדה של הרכב פלוני של נסיבות, אלא לקבוע הגדרות מאפיינות כלליות – ואלה אמורות "לכסות" ממילא את כל המצבים הקונקרטיים, המתייחסים לאיפיון שנקבע; בדרך-כלל אין הדברים מתבצעים מכאנית, אלא קיים "משחק" (או "גמישות") מסויים – אם בתוך הנורמה ואם מסביבה – ומי שהנורמה חלה עליו (או מדריכו או יועציו) אמור לדעת "ליישמה" על המצבים הקונקרטיים, בדרך שנוהגים לכוונה פרשנות. ואין הכוונה לפרשנות "מלומדת" ומסובכת דווקא, אלא גם לפרשנות שכל אחד מאיתנו מפעיל אותה בחייו היומיומיים. גם החייל ביחידתו, שהודרך בנושאים ובעניינים שונים, נושא עימו מטען של נהלים והוראות והנחיות וכיוצא-באלה. כל אלה (או בודאי רובם) אינם אין-סוף הוראות למצבים קונקרטיים, שבהם עשוי החייל להיתקל ובהם עשוי הוא להימצא במהלך שירותו – אלא הם הוראות, שבמהותן הן הנחיות עקרוניות; המצבים שבהם יימצא החייל יתאמו באפיוניהם את ההנחיות השונות שניתנו לו, ודי בהתאמה זו כדי שידע כיצד לפעול. הפעולה הקונקרטית, לעולם תדרוש מידה מסויימת של פרשנות – שכן ההנחיה בדרך-כלל לא תתייחס אל מצב קונקרטי מסויים (מבין עשרות או מאות מצבים קונקרטיים, שהם תולדה של הרכבים רבים ושונים של נסיבות) אלא תתייחס אל תכונות כאלה או אחרות של מצבים; והחייל יצטרך – בהבנתו ובחושיו האנושיים, שבהם ניחן כמעט כל אדם – לברר לעצמו (כרגיל: אינטואיטיבית), אם הוא מצוי

במצב או בנסיבות שבהם יש תחולה להוראה כזו או אחרת מתוך מיכלול התהליך שניתן לו.

להוכחת טענתו, ולפיה אין אפשרות לעצב מערכת של הוראות ש"תכסה" באופן מלא שטח מסויים של המציאות, משתמש בן-ישראל בתרשים האמור להדגים הוכחה זו. בתרשים מסומנים שלושה שטחים הנתונים זה בתוך זה; השטח הגדול מסמן את "המציאות",¹² בתוכו מצוי שטח (יותר קטן) המכונה "תיאור המציאות בשפה (העברית)" – ובתוך השטח השני הזה מצוי שטח שלישי, שהוא קטן מהשני, המכונה "משפטי האריתמטיקה". ההוכחה, שמביא המחבר לטיעונו, היא זאת: "משפטי אריתמטיקה הם רק חלק ממה שניתן לתאר בשפה העברית, וכל המשפטים בעברית הם רק חלק מתיאור המציאות כולה. אם אי-אפשר לכסות את כל משפטי האריתמטיקה במספר סופי של כללים – קל-וחומר, כי אי-אפשר לכסות את המציאות במערכת כזו."¹³

לא זה המקום להיכנס לניתוח של עצם הצגת ההוכחה, שנראית לי בעייתית ואולי מוטעית מבחינת אופן ההתייחסות אל רכיביה השונים;¹⁴ אוסיף כאן רק הערה אחת. תיאור המציאות הוא אמנם, ברגיל, מצומצם יותר מן המציאות עצמה; המציאות תוארה במיליונים של כרכי ספרים, ואיש אינו טוען כי אי-אפשר להוסיף עליהם מיליונים נוספים – כי הרי אין לתיאור זה קץ מבחינה מעשית, ונראה כי גם לא מבחינה עקרונית. אולם, תיאור לחוד – והגדרה לחוד: כאשר אנו מעוניינים בנורמות כלליות בתחום ההתנהגות האנושית, איננו עוסקים (בדרך-כלל) בתיאור מצבים קונקרטיים פרטניים – אלא באפיונים של מצבים (ובמלה אחרת: בהגדרות). לפיכך, איננו זקוקים לתיאורי-מציאות שאין להם סוף; די לנו בהגדרות (כלליות). למשל, נוכל להגדיר את כל המציאות כולה (השטח הכולל בתרשים הנ"ל) בשתי מלים בלבד: "המציאות כולה". ואמנם זה מה שעשה המחבר עצמו – אלא שהוא הגדיל לעשות ממנו, ר'תיאר" (הגדיר) את "המציאות כולה" במלה אחת בלבד: "המציאות". יש לחזור ולקבוע: בסוגיית כללי-ההתנהגות בתחום האנושי, לא נראה כי קיימת בעיה מעשית "לתפוס" ברשת של כללים מגדירים את אותם הנושאים הטעונים הסדר.

בעצם, קביעה זו אינה מהווה מושא לוויכוח ביני לבין תא"ל ד"ר בן-ישראל. הוא מסכים – בהערת-שוליים¹⁵ בלבד – כי: "אפשר... לטעון שנהלים מאפשרים "לכסות" "קטע מסויים במציאות", כמו "ירי במיטווח או הטסת מטוס"; יתר-על-כן: בסוף ההערה הזו, הוא עובר מ"אפשר לטעון" אל ניסוח יותר רחב – ואומר כי "ניתן לכתוב נוהל שיתאים לבעיה ספציפית, אך אי-אפשר לכתוב נוהל שיתאים לכל הבעיות". בדברים אלה הוא משמיט, למעשה, את הבסיס למאמר כולו. עילתו הקונקרטית של מאמרו היא "נהלי הפתיחה-באש בצה"ל"; הטיעון הינו, שככל שתפרט בנהלים את כל המצבים שעולים על הדעת – לעולם הם לא יוכלו "לכסות" את כל המצבים האפשריים. אך נוהל הפתיחה באש (כמו הדוגמאות של

המחבר, בדבר "ירי במיטווח או הטסת מטוס" אינו אלא טקסט המיועד "לכסות" – כלשון בן-ישראל – "קטע מסויים במציאות" או "בעיה ספציפית", אך בשום פנים ואופן לא את "כל הבעיות". וכי מישהו ניסה מעולם לכתוב "נוהל שיתאים לכל הבעיות", וטען כי נוהל כזה אפשרי או אפילו רצוי? מה עניינו של "נוהל שיתאים לכל הבעיות" אצל השאלה הקונקרטי בדבר הנוהל לפתיחה-באש?

אך בסתירה זו – שבין הנחת-היסוד של בן-ישראל ולפיה אין לבנות "נוהל מושלם" אפילו לקטע של מציאות, לבין הודאתו כי אפשרות כזו קיימת – לא סגי. בהמשך מאמרו,¹⁶ הוא חוזר לטיעונו הבסיסי, ומוסיף וטוען – בניגוד להודאה הקודמת הנ"ל – כי "איראן לא תבנות מערכת סופית של כללים שתכסה אפילו קטע של המציאות בשלמות".

והנה, ההנחה הזו – אשר שימשה לבן-ישראל עילה לכתיבת מאמרו – אף היא, מקורה בטעות; המאמר יוצא מן ההנחה, ולפיה הפגם שבנהלי הפתיחה-באש (הנדונים בד"ח הוועדה) הוא בכך כי "כותבי הנהלים לא השכילו לחזות את כל הנפתולים הסבוכים של המציאות בשטח".¹⁷ במקרים מן הסוג הזה, אומר בן-ישראל, "הפתרון, כרגיל, הוא 'חידוד' הנהלים; דהיינו להוסיף נדבכים להוראות ולנהלים הקיימים, כדי לסגור את ה'פרצה' שהתגלתה".¹⁸ הנחה זו, ולפיה ניתן "לסגור" את כל ה"פרצות" על-ידי הוספת נהלים, היא ההנחה אשר נגדה יוצא בן-ישראל במאמרו. אולם הבעיה, שנתגלתה בנוהל הפתיחה-באש (שנדון בד"ח הוועדה¹⁹), לא היתה "אי-סגירת פרצות" – אלא בכך שהנוהל קבע הוראה ("לא יעשה חייל שימוש בנשק כלפי ישראל"), שהיא בלתי-סבירה בעליל ואף נוגדת את החוק. החיילים צויידו בפנקס ובו הוראות הפתיחה-באש, שאינן מבחינות בין ישראלי למי שאינו ישראלי; אולם היה גם "נוהל ארעי"

(נוסף לאותו פנקס), שיועד לטפל בנושא "אכיפת החוק והסדר הציבורי על ישראלים"²⁰ – ובאותו נוהל ארעי נכללה ההוראה הבלתי-סבירה (או בלתי-חוקית), ולפיה "לא יעשה חייל שימוש בנשק כלפי ישראל". מכאן הסיקו חיילים – וככל הנראה, אף נאמרו (בעל-פה) דברים בנוסח יותר מפורש – כי בשום מקרה אסור לעשות שימוש כלשהו בנשק כלפי ישראלי. אם הדברים הכתובים הנ"ל לא התכוונו לקבוע כלל החלטות, אלא רק כלל המותנה בכך שהוא יחול רק על מצב מסוג מסויים (כמו במקרה של התנגשות אלימה בין ישראלים בשטחים לבין ערבים מקומיים) – כי אז ההוראה הכתובה היתה פשוט בלתי-נכונה; היא לא-נכונה גם אם נניח שניתן היה להסיק מכותרתה כי כל-כולה אינה עוסקת אלא בסוגיית "אכיפת החוק והסדר הציבורי על ישראלים", או (במלים אחרות) "הפרות הסדר על-ידי ישראלים בשטחים". על אחת כמה וכמה, שלא היתה שאלה של נהלים בעלי "פרצות" בהוראות שניתנו בעל-פה – אשר במקרים אחדים היו החלטיות ובלתי-מסוייגות.²¹

השאלה המהותית, הנדונה במאמרו של בן-ישראל ואשר אני מתייחס אליה כאן, אינה בתחום העקרוני או הטקטי באשר להוראות הפתיחה באש; דהיינו: האם רצוי לקבוע נהלים נפרדים לעניין השימוש בנשק בכלל, ונהלים נפרדים לעניין הטיפול בהפרות-סדר (וכיוצא-באלה) בכלל – או האם רצויים נהלים מפורטים לכמה סוגים של מצבים, או שמא רצוי לקבוע רק עקרונות-פעולה. השאלה היחידה הנדונה כאן הינה: האם העובדה, שחיילים מסויימים קיבלו תדריך אשר קבע שאין לעשות (בשום מקרה) שימוש בנשק כלפי ישראלי (בשטחים) – אף-על-פי שדעת הכל היא שתדריך כזה הוא מוטעה, שהרי איש לא התכוון כי הוא יחול אפילו על מצב של ירי מכוון ובלתי-מוצדק מצד ישראלי על ערבים מקומיים – נובעת מכך שהיתה בנוהל "פרצה" מסוג שהוא בלתי-נמנע; או שמא

המתמטיקאי קורט גדל הוכיח כי כל מערכת כללים מורכבת מספיק עלולה להכיל בתוכה אי-עקביות פנימית-אינהרנטית

סבור כי יש לאלידם של נהלים כלשהם "לכסות", כהלכה ובאופן מלא וראוי, שטח-פעילות כלשהו – אינו אלא משלה את עצמו ואת הזולת; שכן הכישלון (או אי-אפשרות) לערוך נהלים ש"כסו" שטח-פעולה פלוני אינו נובע מרשלנותו של המנסח, או מהיעדר דמיונו של המחבר-עורך – אלא אי-אפשרות זו טבועה בעצם המבנה של המציאות, שבו כל "כיסוי" של שטח מותר אחריו "פרצה" שעדין לא כוסתה.

והנה, גם בהנחה כי קביעה כאמור הינה מבוססת בתחום הלוגיקה המאתימטית²⁵ – או בכל תחום כולל ומסובך, כמו ניהול מלחמה או ניהול מדיניות לאומית לאורך זמן – אין בכך כדי להשליך (מעשית) על ההתנהגות בתחום ערכתם ועיצובם של דינים ונהלים למיניהם, כל אחד בתחומו המוגדר וליעדו שנקבע.

הדינים והנהלים נחלקים לשני סוגים מבחינת תכליותיהם, ומבחינתן של דרכי-העיצוב אשר מתאימות לאותן תכליות: מצד אחד קיימים דינים ונהלים, שתכליתם להסדיר (באופן כללי) תחום מסוים של ההתנהגות או הפעילות האנושית; מצד שני יש דינים ונהלים, האמורים לטפל בגורמים (מצבים או אבדות או פרטים פיזיים) שונים. רק הסוג השני – ולא הסוג הראשון – דורש פירוט.

כאשר מדובר בדינים ונהלים מהסוג הראשון, אין מתעוררת בכלל שאלה אם מחברם "זכר" לפרט ולכלול בהם את כל המצבים שהם אמורים "לכסות" אותם; טקסטים מסוג זה אינם אמורים לפרט מקרים כאלה או אחרים, אלא לתאר קאטגוריות של מצבים. המחבר (אם הוא ראוי לתפקידו) יודע לחשוב באורח מופשט, ואם כך ינהג – אין שום מקום לטענה, ולפיה הוא "אינו יכול לדמיין את כל המצבים שהמציאות יכולה להעמיד בפני האנשים" שהדין (או הנוהל) חל עליהם. אין כל צורך לדמיין את כל המצבים האלה; אם המחוקק (או מחבר הדין או כותב הנוהל) מנסה לעשות כן – לא רק שהוא מנסה לעשות את הבלתי-ניתן, אלא הוא גם חורג מתפקידו ועוסק בפעילות שאינה הולמת אותו. אל לו לעסוק בפרטי, אלא בכללי – לא בהתרחשויות (אלה או אחרות), אלא בקאטגוריות של התרחשויות; ואם ישווה לנגד עיניו, בדרך הראויה, קאטגוריות של התרחשויות – לעולם לא יעמוד בפני "פרצה", כלומר השמטה מתוך איראיה, אלא אם כן ה"פרצה" נובעת לא מהשמטה של התרחשות פרטית (זו או אחרת) אלא מהשמטה של קאטגוריה פלונית. השמטה מהסוג האחרון אינה עניין של "אי-יכולת לחזות את כל האפשרויות שיכולות להתרחש במציאות", כפי שנוהגים לומר במטבע-לשון שחוקה ומוטעית – אלא גגם כלשהו ביכולת הבסיסית לעצב נורמות; ומי שעוסק בקביעת נורמות מבלי שיש לו המיומנות ההכרחית לצורך כך – דהיינו, לראות כיצד נורמה כללית "מכסה" קאטגוריות מסוימות המתארות ומגדירות סוגים של התרחשויות – אינו יכול להצדיק זאת בהנמקה האמורה, שאינה נוגעת לעניין ואשר מתימרת לתרץ (בעזרת איזכור קיומו של הכרח

מדובר בסך-הכל בשגיאה גלויה-לעין בעיצוב הנוהל, ואין כל קושי להגדיר את הדברים כהלכה (אף כי הביצוע לעולם אינו קל: תמיד יצטרך החייל להחליט, בשעת מעשה, אם לפניו "הפרות-סדר" גרידא – או שמא ירי מכוון, הנטול בעליל כל הצדקה). לדעתי, ברור הדבר: ה"תקלה" בהבנת הנוהל לא נבעה מקושי אובייקטיבי לנסחו ללא "פרצות" – אלא מגישה ניסוחית, אשר אינה לוקחת-בשבון נתונים מסויימים שאינם נסתרים כל-עיקר.²²

מטבע-לשון שחוקה

בהמשך מאמרו²³ מביא בן-ישראל, כהקבלה, את ספרו של קלאוזביץ "על המלחמה"; בספר זה טוען הוגה-הדעות הגרמני כי אין אפשרות "לסגור", בתוך תיאוריה ממצה, את מהלך ניהול המלחמה. מהקבלה זו מבקש המחבר ללמוד את האמירה הבאה: כשם שאין אפשרות "לסגור", בתוך תיאוריה ממצה, את כל הנושא של ניהול המלחמה – כך אין אפשרות לקבוע מערכת כללים לכל פעילות אחרת (ובענייננו – לפתיחה-באש, שלא בנסיבות של פעילות קרבית). לדעתי, אין הנדון דומה לראיה: מלחמה היא התרחשות רבת-פנים ומסובכת וכוללת אירודאות רבה מאוד; לכן, ניתן להבין את הגישה שלפיה כל תיאוריה מושלמת על אופן ניהול מלחמה – או תיאוריה המנתחת ומסבירה באופן ממצה את כל היסודות הבאים (או שעשויים לבוא) בה לידי ביטוי, ואת המנגנון שביסוד כל התרחשויותיה – היא מן הנמנע. שונה הדברים שוני עקרוני כאשר מדובר בקביעת כללי התנהגות לקטע ולתחום שהם מוגדרים ומוגבלים באופן ברור; לתחום זה שייכים בדרך-כלל כללים בעלי אופי טכני,²⁴ שעיקר תפקידם הוא השגת יעילות, ולא חתירה למדיניות או להחלטות מיטביות.

כללי-התנהגות קיימים בחיינו על כל צעד ושעל; כל המערכת הנוראמטיבית המשפטית העיקרית (חוקים ותקנות למיניהם) אינה אלא מערכת של כללי-התנהגות מחייבים – ובנוסף עליהם יש אי-סוף כללי-מינהל בגופי השלטון השונים, וכן כללי-פעולה בגופים שונים אחרים (לרבות גופים וולונטאריים) ואף במשפחות ובהתנהגותו של היחיד כלפי עצמו. בכל אתר ואתר מקובלים כללי-התנהגות, אם נוקשים ומעוצבים בכתב ואם כעניין שהפך לנוהג או להרגל. כאשר מדובר בכללי-התנהגות המעוצבים במערכות של הוראות-בכתב, כגון דברי-חיקה או הוראות-נוהל – ברור כי עדיפים הפשטות והקיצור והעיצוב ההגיוני, המתרחקים מכל סירבול ומכל מלל שאינו הכרחי ואינו לעניין. אבל צריך שיהיה לא פחות ברור: מכאן לשלילה עקרונית של נהלים – בתור דרך ראויה להסדרה ולפיקוח על הפעילות האנושית על תחומיה וסוגיה ואפיוניה השונים – ארוכה ביותר הדרך. בן-ישראל נוקט גישה הפוכה. הוא אמנם נותן להבין בכמה מקומות במאמרו, כי אין הוא שולל מכל-יכול שימוש בנהלים – אך מדגיש הוא חזר והדגש: מי

מה שייך פון קלאוזוויץ?

בני ישראל גם מפנה את הקוראים אל טיעונו של פון קלאוזוויץ, בדבר איהאפשרות להשתמש ברשת של כללים "סגורים" כדי "לתפוס" את ההתרחשויות וההתפתחויות של מהלכי המלחמה; בעניין זה, ניתן להעלות כמה השגות: קודם כל, מאז כתב קלאוזוויץ את דבריו אלה חלפו כ-160 שנה – ומאז חל שינוי כלשהו בניסיון להבין את המנגנון שבהתרחשויות שבהן נוטלים חלק, ברזמנית, גורמים שונים בעלי אינטרסים וכיווני-פעולה שונים; ניסיון זה מתבצע כעת על-ידי פיתוח שיטות טכניות-מאתמאטיות, והקרובה ביותר לנושא הנדון היא אולי תורת-המשחקים. אמנם, דומה כי תורת-המשחקים רחוקה עדיין מלהוות מערכת כללים אמינה שאפשר להשתמש בה כדי לפעול ולחזות מהלכים והתפתחויות, ומקובל למדי כי אין היא – כפי שהיא – תחליף ראוי לאינטואיציה ולכישרון ולמיומנות וכיוצא-באלה; אבל אי אפשר להימנע מכל איזכור של כיווני-פעולה אלה ושל כל המלאכה שנעשית בדיוק בתחום זה, ולהסתפק (כמו בני-ישראל) באמירה כי מלותיו של קלאוזוויץ "מתאימות, ללא שינוי, לנושא [המאמר]"²⁶.

ועוד: דומני כי יש אצל בני-ישראל – ואולי גם אצל קלאוזוויץ – עירוב-יוצרות בין "חוקים וכללים" במובן של "חוקים וכללים" המתארים את המציאות, לבין "חוקים וכללים" במובן של נורמות-התנהגות. באנגלית, הבחנה זו מיוצגת בצמד תיאורים קולע: descriptive rules לעומת prescriptive rules; בעברית, הביטוי "חוק" הוא בעל שתי משמעויות: במובן של אחד מחוקי-הטבע, הוא מנגנון-קבע כלשהו שביסוד ההתרחשויות כפי שהן; ואילו

אובייקטיבי (תופעה שברגיל אינה יותר מאשר "תקלה" במקרה הטוב ורשלנות מקצועית במקרים האחרים. אני נוקט כאן לשון "ברגיל", שכן הדברים אינם תמיד "חדים וחלקים" והלשון אינה מושלמת – וקיימים מושגים שהם מעורפלים ורב-משמעיים, ומפעם לפעם אף מתרחשות טעויות (מעין "טעויות אופטיות") בראיית הדברים. אין זה אומר שבעת עיצוב הנורמות, לעולם אין המעצב מעלה בדמיונו שום מצבים קונקרטיים פרטיקולאריים – אלא הוא "עובד" עם קאטגוריות בלבד; לעתים, שקילת דוגמה פרטיקולארית (זו או אחרת) יכולה לסייע בידו לנווט כהלכה את דרכו בעיצוב גבולותיה של ההגדרה או באיפיון תוכנה; אלא שיש הבדל עקרוני בין טעות אפשרית (ונדירה) בעיצובה של הגדרה מאחד הטעמים שצוינו, לבין הסברה שקיומן של "פרצות" הוא בלתי-ימנע – וזאת מפני שהמחבר (בשעת עיצוב הנורמות או הכנת ה"נהלים") "לא יכול היה לדמיין את כל האפשרויות", ומפני ש"המציאות תמיד יותר עשירה מן הדמיון".

אשר לסוג השני של דיונים ונהלים, אשר אמור לפרט גורמים (מצבים או עובדות או פרטים פיזיים) בשמותיהם: כאן אמנם נדרש מהמחבר לכלול בהוראה את כל הפרטים הדרושים; אלא שבמקרים מסוג זה, הפרטים בדרך-כלל ידועים מצורכי-המעשה ומצויים אצל אנשי-המקצוע – והם אלה המספקים אותם למי שמכין את ההוראות. ואמנם, הטענה נגד נהלים – ולפיה "לא ניתן לעולם לחזות מראש את כל המצבים אשר עלולים להתעורר במציאות" – אינה מושמעת (ברגיל) בהקשר של עיצוב הוראות בעלות אופי טכני-פרטני, אלא דווקא כטענה עקרונית בהקשר של חקיקה העוסקת בהכללות.

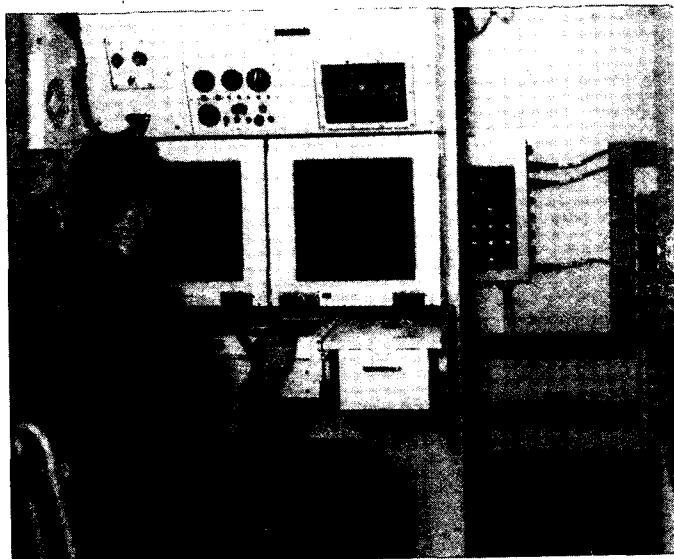
לאמיתר-של-דבר, גם המחבר מודה כי אין סיבה שלא להוציא בעבור חיילים נהלים בתחומים שבהם עליהם לפעול; אלא שהוא ממליץ שלא "לתת בידי החייל בשטח קודקס עב-כרס של נהלים"²⁸ אך בכך הוא מתפרץ לדלת פתוחה: שכן אין להעלות על הדעת כי קיימת כוונה כזו, והמחבר אינו מצביע עליה – ואף אין למצוא בד"ח הוועדה המלצה לפרט בנוהל את כל המצבים האפשריים, שהחייל עלול להיקלע אליהם. הפגם שבנוהל אשר נדון בד"ח הוועדה היה, פשוט, בכך שאותם דברים שנאמרו בו היו בלתי-נכונים – ולא שהנוהל היה קצר מדי, או שהוא לא התפשט על פרטי-פרטים של מצבים אפשריים. הפגם היה בכך שנכללה בו הוראה כללית כי "לא יעשה חייל שימוש בנשק כלפי ישראל" – וזו נשענה על ההנחה שהמנסח העלה (בדעתו, אך לא בגוף ההוראה), ולפיה ישראלי ממילא לעולם לא יסכן באורח בלתי-מוצדק את חייו של אדם אחר. נוסח כזה, לא רק שהוא בלתי-זהיר או בלתי-שלם – אלא הוא מוטעה בעליל; והוא מהווה "הזמנה לבעיות", בנושא שבו חייל-אדם מוטלים (כלומר עלולים להיות מוטלים) על כף-המאזניים. להלן דברי הוועדה על ההוראה האמורה:²⁹

ככלל, הוראת הפתיחה באש, הנוגעת בתכליתה לחיי אדם, אסור שתהא עמומה ובלתי מובנת, ואסור שיהא עליה ויכוח פרשני בין החיילים האמורים ליישמה. אכן, הוראת הפתיחה באש מותירה מיתחם של שיקול-דעת לחייל בשטח, אותו עליו להפעיל בהתחשב בכל נסיבות האירוע... [אסור שההוראה] תעמיד את החייל במצב בו יהא עליו להתלבט ולהסס בין פרשנויות שונות. במלים אחרות: שיקול-הדעת, מתי נוצר המצב שמחייבו לפעול בדרך זו או אחרת, נותר בידי החייל – אולם הגדרת המצבים, המחייבים את אותה הפעולה, חייבת

במובן של נורמה חברתית מחייבת, הוא כלל-התנהגות – כלומר לא תיאור של המציאות הטבעית, אלא "מרשם" לגבי הראוי מבחינת סדרי-החיים של החברה האנושית. והנה, אצל המחבר – וככל הנראה גם אצל פון-קלאוזוויץ – אין הבחנה ברורה בין שני מושגים אלה, השונים מהותית זה מזה, ונעשה בהם שימוש מעורבב ומטשטש. די בהפניה אל משפט אחד; בבואו לצטט מן הספר של קלאוזוויץ, מקדים בן-ישראל²⁷ דברים אלה: "כל מה שצריך הקורא לעשות הוא להחליף את המונח 'תיאוריה של מלחמה' [אצל קלאוזוויץ – ש' ד'] במונח 'קובץ הוראות ונהלים', כדי לקבל אמירה ישירה וחכמה על הנושא, העומד לפנינו על הפרק". אבל "תיאוריה" אמורה להסביר תופעות קיימות, ואילו "קובץ נהלים" טיבו בכך שהוא קובע "מה ראוי לעשות ומה אסור לעשות"; אלה שני דברים השונים במהותם. אך גם בהנחה (ודומה כי כך אמנם הם פני הדברים), שקלאוזוויץ עוסק לא רק בניסיון להבין את תופעות המלחמה אלא גם להתוות כללים לניהול המלחמה – עדיין יש הבדל תהומי בין מתן "רצפט" ממצה בנושא "כיצד לנצח במלחמה?" או בנושאים אסטרטגיים רחבים, לבין "נוהל פתיחה-באש".

ושבו צריך לקבוע: גם בנוהל כזה, אין אפשרות לכלול ולתאר את כל ההרכבים האפשריים של מצבים ונסיבות – אך לא לכך הוא יועד. עצם הניסיון "לדחוס" לתוכו הרכבים רבים כאלה היה פוסל אותו מלמלא את תפקידו; שכן במקום להיות כלי-עזר בידי החייל, אמצעי להתוויית קווי-פעולה וקווי-התנהגות – הוא היה הופך לכלי איך-חפץ-בו, שהעיון בו מסורבל ואשר קשה להבין את פרטיו ולזכור אותם. ואף אין זה מתקבל על הדעת, ש"נוהל" כזה יכלול "מרשם" מדויק לכל מצב נתון שיתואר ב"נוהל" עצמו; יחד עם זאת, להדגמת העקרונות וכדי לסבר את האוזן, יכול נוהל כזה לכלול כמה דוגמאות מבהירות.

תא שליטה ובקרת אש צרפתי

להיכלל בהוראה (או בנוהל); אם לא כן, לא רק שההוראה לא תמלא את ייעודה – אלא שהיא עלולה להצמיח תוצאות הפוכות מאלה המכוונות והרצויות, ואף גרועות מאלה שהיו צומחות באופן טבעי משיקול-דעתו של החייל אלמלא צוייד בנוהל כלי-עיקר.

אשמת הטועה

בפרק המסכם של מאמרו, שכותרתו "על הטעות בשיקול-הדעת האנושי", כותב בן-ישראל:

כיצד ננהג במקרה של טעות: האם להאשים את החייל, או את המפקד, שטעה, אשמה משפטית, שמהותה חריגה מהוראות, מנהלים ומחוקים, או שמא עלינו לקבוע, כי טעה בשיקול-דעתו, ולהסיק מכך מסקנות לגבי טיב שיקול-דעתו (ולא לגבי אשמתו ה"פלילית")?

בשאלה קצרה זו מקופלות כמה טעויות, ורק ליבונן יאפשר ראייה יותר ברורה של הסוגיה וההתייחסות ראויה אליה.

בן-ישראל יוצא מתוך הנחה, כי אחת משתי סיבות – באופן אקסקלוסיווי (מוציא זה את זה) – גורמת פעילות בלתי-זדונית שתוצאתה רעה: או שהיתה חריגה מהוראות ("אשמה משפטית"), או שהיתה טעות בשיקול-דעת. והנה, שתי אלה מסובכות זו בזו: אם חייל (או כל אדם אחר) הפר הוראות מחייבות, ועקב כך נגרמה תוצאה מזיקה – בהחלט יש מקום להעמידו לדין על הפרת ההוראות הללו, שכן עצם קביעתן היתה לצורך הכוונת הפעילות בדרך שיימנעו נזקים; אך גם אם ההפרה לא גרמה לתוצאה מזיקה – יש לשקול העמדה לדין, שכן בהפרה כזו יש פוטנציאל של תוצאה מזיקה (כנובע מעצם הצורך בקביעת אותן הוראות) ולכן יש עניין ציבורי להרתיע מהפרות כאלה. לעניין זה, ההבחנה שעושה בן-ישראל בין טיפול "במישור המשפטי" לבין טיפול "במישור הפיקודי" אינה במקומה; גם טיפול "במישור הפיקודי" (הוא טיפול משפטי – אם הכוונה לדין משמעתי, ולא לשיחת-הבהרה גרידא בין המפקד לבין הפקוד.

עד כאן לעניין הפרת ההוראות; ובאשר לטעות בשיקול-דעת – זו יכולה להתרחש, בין אם היא מלווה בהפרת הוראות ובין אם לא היתה הפרה כזו; אולם עצם העובדה, שהיתה טעות בשיקול-דעת, אין פירושה תמיד כי המדובר בעניין של מה-בכך – או כי המדובר בעניין שבו אין "אשמה" על הטועה, ואין ראוי להענישו. בעיקרון, השאלה המכרעת היא זו: האם היתה, או לא היתה, רשלנות מצידו של מבצע הפעולה (אם חייל ואם כל אדם אחר). רשלנות – מן הבחינה המשפטית³⁰ – היא התנהגות החורגת מרמת הזהירות של האדם הסביר (לרבות החייל הסביר) בנסיבות העניין,³¹ ואין נפקא מנה אם אותה התנהגות חריגה היתה מתוך יחס של זילזול או שהיתה בתום-לב. למשל: אם חייל יורה ופוגע באדם בנסיבות שבהן חייל סביר לא היה מעלה בדעתו לירות, הרי שהחייל היורה – ללא קשר לקיומן של ההוראות

ספציפיות בעניין זה, שעל-פיהן אסור היה לו לירות – נוהג בהתרשלות; העובדה, שהתנהגותו נבעה מטעות בשיקול-דעת, אינה פוטרת אותו מאחריות פלילית. במלים אחרות: לצורך דירוג המעשה כפוטר-מעונש או כראוי לעונש – לא קובעת שאלת הטעות בשיקול-דעת, אלא דרגת סטייתו מן ההתנהגות הראויה; יש שטעות בשיקול-דעת מגיעה לדרגה של התרשלות, ואז קיימת עבירה שיש לטפל בה על-פי נסיבותיה – ויש שטעות בשיקול-דעת אינה מגיעה לדרגה של התרשלות, ואז הטועה לא עבר כל עבירה.³² מה שקובע אינו עצם קיומה של הטעות, אלא ההבחנה: האם הטעות היא מסוג הטעויות, אשר גם בני-אדם זהירים נוהגים מפעם לפעם לעשותן – או שמדובר בטעות, שאדם הנוהג בזהירות הראויה לא היה נכשל בה בנסיבות העניין.

ואם כן, אין לחלק את ההתנהגות לשתי קאטגוריות נפרדות – של "טעות" המטופלת "במישור הפיקודי", ושל "אשמה משפטית" המטופלת במישור "הפלילי". מהות העבירה ונסיבותיה, הן הקובעות: לעתים טעות היא בגדר עבירה, ולעתים – לא; לעתים מטופלת עבירה "במישור הפיקודי" ולעתים – "במישור הפלילי".

ההנחה של בן-ישראל – ולפיה "אשמה משפטית" מקורה ב"חריגה מהוראות", ואילו טעות בשיקול-דעת אין עניינה בחריגה מהוראות – גם בה יש טישטוש ועירבוב היוצרות. השאלה הרלוואנטית וההגיונית והראויה אינה, אם היתה חריגה מהוראות או טעות בשיקול-דעת – אלא, האם החייל פעל בדרך שהיא פסולה בעליל (כלומר: עבר עבירה). לעתים מתבטאת ההתנהגות הפסולה (עבירת עבירה) בחריגה מהוראות, כאמור לעיל; ולעתים, היא מתבטאת בהתרשלות – בין שהיא מלווה בחריגה מהוראות ובין אם לאו, ובין שהיא מתבטאת בטעות בשיקול-דעת ובין אם לאו. ההעמדה זה כנגד זה – הפרת הוראות מצד אחד, וטעות בשיקול-דעת מצד שני – היא השוואה בין דברים שאינם על מישור אחד כלי-עיקר; ואין ההשוואה אומרת דבר, לא לכאן ולא לכאן.

במקרים של "טעות בשיקול-דעת" ראוי להימנע, בעיקרון, מן "הדרך המשפטית" – מוסיף ואומר בן-ישראל, בהקשר הנדון, ומנמק: בין היתר, מכיוון ש"ממתין חבוי בסופה" "העונש הקשה".³³ על כך יש להעיר: העונש אינו בהכרח קשה – ואין הוא תלוי בהכרח בצורת הטיפול בעבירה (אם עבירה של הפרת הוראות ואם עבירה של רשלנות). העונש נקבע על-פי חומרת העבירה ולפי הנסיבות; יש ובדיון בבית-דין, העונש קל יותר מאשר בדיון משמעתי. אמנם, ראוי לשקול בכל מקרה (אם הדבר נתון, בנסיבות המקרה, לשיקול-דעת) מה הוא הפורום המתאים לביור; אך הדברים אינם צריכים להיחתך לפי השאלה, אם העבירה נובעת מהפרת הוראות או מטעות רשלנית בשיקול-דעת – אלא ראוי להכריע בהם (בעיקר) לפי חומרתה של העבירה, ולפי הצורך להרתיע. ובאשר לחשש (המובע מפעם לפעם) כי העמדה לדין על מקרים כאלה, של סטייה מנהלים או של טעות בשיקול-דעת, תפגע ביעילות הצבא – נראה כי חשש זה מבוסס על

אקלים... המכיר בלגיטימיות של הטעות בשיקול-הדעת האנושי.¹⁶ דומני כי יש אצלנו לא פחות מדי הכרה "בלגיטימיות של הטעות בשיקול-הדעת האנושי" – אלא יותר מדי הכרה כזו; יש יותר מדי מקרים שבהם מעשי-רשלנות כפשוטם, ואף מעשים של התנהגות פושעת, נזקפים על חשבון "טעות-אנוש" או "טעות בשיקול-דעת" וכיוצא-באלה. ראוי להניח (בין היתר) את ההנחה ההפוכה: תוצאות מזיקות, שהן תולדה של הפרת-הוראות, לעולם לא יוכלו להיחשב לעניין של טעות בשיקול-דעת. כאמור, הוראות והנחיות לא נוצרו מלכתחילה אלא למנוע אפשרות של נזק כתוצאה של טעות בשיקול-דעת – ולכן אין אפשרות להשתמש בטענה זו, של טעות בשיקול-דעת, כדי לעקוף את עובדת הפרתן. טעות בשיקול-דעת מתרחשת לעתים במסגרת ההתנהגות על-פי ההוראות, אך אין להצדיקה כשהיא מתרחשת מחוץ למסגרת ההוראות ועקב הפרתן.

שיקול-דעת

בסוף מאמרו אומר בן-ישראל: "מול המשמעת והציות, שכבודם במקומם מונח (וכאמור, אי אפשר לקיים בלעדיהם מערכת צבאית), צריך לפתח גם ערכים של פתיחות, של ביקורתיות, של ספקנות בונה ושל דרשיח פורה בין חלקי המערכת". אני מסכים בלב שלם, עקרונית, לדברים אלה; אבל גישה זו – של חתירה לפתיחות, ולביקורתיות, ולשיח בין חלקי המערכת – אינה סותרת את הצורך בקביעת מודלים של התנהגות במצבים מגוונים, ובמיוחד כשמדובר במצבים החוזרים ונשנים. המודלים עצמם אמורים להיות מעוצבים על-פי ניסיון כולל מצטבר ושיקולים נוספים; הם אמורים למנוע (במקום שהדבר ניתן למניעה) מצב, שבו כל חייל ילמד רק מנסיונו האישי ומטעויותיו – אך חייבים להשאיר מירווח ראוי, לפי טיבו של כל עניין ועניין, להפעלת שיקול-דעתו של החייל. יצחק בן-ישראל אכן צודק בגישתו, ולפיה גיבוב נהלים על-גבי נהלים הוא תופעה בלתי-רצויה; אך לא משום שאין לאל-ידו של גיבוב זה "לסתום פרצות" – אלא משום שגיבוב כזה מפחית מאיכותו של הנוהל ככלי-יעוד יעיל, והופך אותו לכלי מכביד ומסורבל. תמיד ראוי להבחין בין נוהל (או כל מערכת אחרת של נורמות) האמור להוות מדרוך שימושי ויעיל, וממילא קצר ותמציתי – בעבור מי שאמור להיות מודרך באמצעותו ולפעול מכוחו ולפיו – לבין אוסף של מידע והוראות שאמור רק לאגור מידע לעת צורך; וגם אוסף-המידע, ראוי שיהיה ערוך בדרך שיטתית – ושלא יכלול חומר אשר אינו מוסיף דבר הדרוש לגוף העניין אך מעמיס ומסרבל את המיכלול, שהיא בעיקרון תוצאה בלתי-רצויה. אשר לטיעון העקרוני, ולפיו שום הרחבה של נהלים אין בה "לסתום פרצות" – דומני כי טיעון זה אינו יכול לעמוד מן הבחינה המעשית, בין אם הוא נכון ובין אם אינו נכון מן הבחינה העיונית. בכך לא אמרתי כי כדי

הנחות מדאגות: אם ההתנהגות היתה הגיונית וראויה בכל נסיבות העניין, אף כי נעברה עבירה – על התביעה לשאת בנטל, ולשקול בכובד-ראש שלא לתבוע את העבריין; אך אם בכל נסיבות העניין ראוי כי העבריין ייענש – מדוע נאמר כי הדבר יפגע בצבא? הדברים אינם מתיישבים זה עם זה.

בן-ישראל ממליץ להקל עם מי שטעות בלבד היתה בידו, "להוציא מקרים חריגים, שמדובר בהם ברשלנות פושעת"¹⁷; המלצה זו נראית לי שלא-במקומה. לדעתי, יש כלל ברור: מה שקובע, אינו אם ניתן להגדיר את ההתנהגות המזיקה כעניין שנובע מטעות – אלא, האם אותה התנהגות מזיקה יש בה יסוד של התרשלנות פלילית. שאם לא כן, נוכל לכנות כל מעשה-רשלנות – ולוא אף רשלנות חמורה, אך לא-רדוקא "פושעת" (לפי מינוחו של בן-ישראל) – כעניין של טעות; והרי ממילא עושים כך (בדיעבד) לגבי כל מעשה-רשלנות שתוצאתו רעה – מכיוון שאם המעשה לא היה מוטעה אלא מעשה ראוי, ממילא לא ניתן היה לסווגו כרשלנות. הרושם שלי לגבי המצב (שבו אין מרבים להעמיד-לדין) הוא שגישה סלחנית זו אינה מבוססת על הנחה, שאין המדובר אלא ב"טעות בשיקול-דעת" – אלא היפוכה-של-דבר: יותר מדי נוהגים לתרץ מעשי-רשלנות למיניהם – לרבות מעשי-רשלנות גלויים-לעין וברורים, ולעתים אף מרחיקי-לכת – במטבע של "טעות-אנוש", שהיא מסוג הטענה של "טעות בשיקול-דעת" או "טעות בתום-לב". יש (לעתים) מקרים שבהם נראה כי האדם נהג בזהירות ובתום-לב, ובכל-זאת נגרמה תוצאה מזיקה; הסיבה לכך יכולה להיות שגורם הנזק לא היה מצוי בהתנהגותו (הרשלנית?) של אותו אדם, אלא היה חיצוני (ולא נתון לשליטתו של האיש) – או שהנזק נגרם כתוצאה מטעות שאינה מגיעה לדרגה של התרשלנות-ממש. כמובן שבמקרים כאלה אין לנקוט העמדה לדין ללא הבחנה, אלא יש לברר ולשקול היטב את כל הנסיבות. אולם ברוב המקרים, תוצאות מזיקות אינן מתרחשות מתוך טעויות בתום-לב וללא התרשלנות – אלא הן נובעות מהפרה של הוראות שאמורות להיות ידועות למפר, או נובעות מהתרשלנות.

אבל בן-ישראל נוקט גישה אחרת: יותר משהוא מייחס חשיבות לשאלה אם היתה הפרת-הוראות, הוא מייחס חשיבות לשאלה אם היתה טעות בשיקול-דעתו של החייל; טעות זו (לפי גישתו של בן-ישראל) מחייבת התייחסות לגופה, ללא קשר עם שאלת הפרת ההוראות. לי נראה – בניגוד לבן-ישראל – כי אין להקל ראש בעצם הפרת ההוראות, ובלבד שמדובר בהוראות מהותיות. מכאן החשיבות שלא להרבות בהוראות, תוך עירבוב המהותיות עם התפליות; לעתים, לא רק שאין בכך תועלת – אלא שיש בכך להכשיל, ולגרום לזילזול כללי בהוראות (ובייחוד באלה שבנהלים כתובים). ככל שההוראות הן דרושות – הן מקדמות את היעדים של המערכת; ובהפרתן יש גם נזק עקיף, של הורדה כוללת של רמת-המשמעת. עוד חשש יש להביע כלפי ההמלצה שממליץ תא"ל ד"ר בן-ישראל, בקטע האחרון של מאמרו, בדבר הצורך "ליצור...

"לסתום פרוצות" יש לכתוב נהלים מפורטים ומסורבלים. כותבי הנהלים חייב לבצע משימה זו, מלכתחילה, על-פי תוכנית אב ראציונאלית המכסה את תחום התפשטותו של הנושא – וטיפול ראוי ברכיביו של הנושא יסדיר, באורח סביר, את כל שדורש הסדר מן הבחינה המעשית;

יש תנאי לכך, והוא העיקרון אשר על-פיו מדריכים את החיילים: כל נוהל יש ליישם תוך מידה מסוימת של שיקול-דעת – לא בשאלת עצם היותו מחייב, אלא באשר לאופי יישומו על-פי הנסיבות.

הערות

1. בן-ישראל, י', "על החתירה לשלמות ועל תוצאותיה הבלתי-צפויות", מערכות 335, עמ' 2.
2. להלן – הוועדה.
3. במובן שלא תישאר בו כל "פרצה" בשטח הנסקר, שלא נצפתה מראש.
4. לפחות מצידה הפרגמאטי.
5. שם, שם.
6. בקשר לפתיחה אפשרית באש על ישראלים בא"ש.
7. שם, שם.
8. זאת, באשר לנוסחו של הנוהל הכתוב; באשר להוראות בעל-פה – הדברים פחות חדים, והם תלויים גם ברצף האמירות ובהקשר של אמירתן וכיצא-אבלה.
9. שם, שם.
10. בהמשך המאמר, הוא מנסה להציגה כמוטעית בעיקרון.
11. אלא אם כן עיצוב הנורמה, בשלב הניסוחי, הוא פגום לגופו – כלומר הינו ברמה מקצועית ירודה, ויש ליקוי בולט ביכולתו של המעצב לראות את תחום התפשטותה של ההוראה ומשמעותה הלכה-למעשה – ואזי מקור הבעיה אינו אובייקטיבי ("אין לדרוש מאדם לחזות את כל האפשרויות") כל-עיקר אלא אישי לחלוטין, אם של מעצב הרעיון (חברה הכנסת, שר המתקין תקנות, מועצת רשות מקומית) ואם של מי שאחראי לנוסח הסופי והקובע.
12. הכוונה, ככל הנראה, למיכלול העובדות האפשריות במציאות.
13. שם, עמ' 4, הכיתוב שמתחת לתרשים.
14. הבעיה, בקיצור, היא זו: המחבר מדבר על "המציאות", "תיאור המציאות (בשפה)" "משפטי האריתמטיקה"; הוא אומר, שאם איראפטר "לכסות" את משפטי האריתמטיקה (שהם השטח הפנימי ביותר בתרשים) בכללים ממצים – קל-חומר שאיראפטר "לכסות" את כל "המציאות" בכללים כאלה. אולם דומה, שיש כאן תערובת של מושגים מעורפלים; יהיו אשר יהיו ה"כללים", אשר לא ניתן "לכסות" בהם את כל משפטי האריתמטיקה – מה משמעותם של אותם "כללים" האמורים "לכסות" את "תיאור המציאות" (בשפה) ואת "המציאות" עצמה? כאשר המחבר דן ב"כללים" בקשר למאתמאטיקה, הוא מכנה אותם "אקסיומות" (שם, עמ' 3) – אך מה עניין אקסיומות אצל "תיאור המציאות בשפה" "המציאות"? ומה הם "כללים", כשמדובר בתיאור המציאות ובמציאות עצמה? והלא הנושא שבו עוסק המאמר הוא "כללים" במובן של נורמות מחייבות, כגון נוהל פתיחה-באש. האם קיימת זהות פונקציונאלית, בענייננו, בין אקסיומות שבבסיס האריתמטיקה לבין נורמות מחייבות בתחום ההתנהגות האנושית? והאם יש זיקה בין "כללי" ההתנהגות האנושית לבין "כללי" "המציאות" החלקיקית שבתוך האטום? על כל אלה עבר המחבר כאילו הם נתונים טכניים המובנים-מאליהם – אך לי הם נראים, כאמור, רחוקים מאוד מלהיות כאלה. דומה כי יש כאן אותו טישטוש שאני מתייחס אליו בהמשך,

15. שם, עמ' 4, הערת-שוליים 8.
16. שם, עמ' 5, הקטע הראשון של הפסקה "על מחיר החתירה לשלמות".
17. שם, עמ' 2.
18. שם, שם.
19. ד"ר הוועדה, עמ' 211, תחילת פסקה (יח).
20. שם, עמ' 210.
21. שם, עמ' 208-209.
22. וכאמור, אין זה משנה – מבחינת נושא דיונו – אם גישה זו ננקטה במכוון או בשל התרשלות. הוועדה לא התייחסה לאפשרות שהנוסח, אשר ניתן לחיילים, נקט במכוון – אלא היא ראתה עניין של התרשלות בניסוח. וכה היא אומרת (ד"ר הוועדה, עמ' 211): "... אין בידינו אלא לבקר את ניסוחה של ההוראה... הניסוח היה סוחר וכללי..."
23. האפשרות השנייה – ולפיה הנוהל נוסח במכוון כפי שנוסח – מתחורת (בין היתר) מתוך דבריו של אל"ם קליפי בפני הוועדה (ד"ר הוועדה, עמ' 209), באשר להוראה בעל-פה שהוא עצמו נתן: "ההוראה שלא לירות ביהודים נוגעת רק להפרות-סדר ולא לו בלבד... כשמדובר בירי של חייל צה"ל כלפי יהודי אני בהחלט רוצה לצמצם את שיקול הדעת של החייל. אני חרד מהעלאה של האפשרות לירות ביהודי על סף התודעה והמעשים שלו. לכן, כאמור, נתתי הוראה גורפת שלא יורים ביהודים".
24. בן-ישראל, עמ' 6-7, הפסקה "על הקשר לתיאוריה של אמנות המלחמה".
25. דוגמאות: כללים בדבר דרכי הפעלת נשק, אופן עריכתה של ספירת-מלאי, עריכת ביקורת לגבי ציוד או לגבי ביצוע תפקיד, אופן עריכת אימונים, סדר-העבודה במשרד – ועשרות פעילויות אחרות מסוגים קבועים מראש, בין במסגרת הצבא ובין בכל מסגרת אחרת, כגון המינהל או התעשייה.
26. ועל כך איני מביע דעה, בהיותי נטול-כישורים בתחומים אלה.
27. שם, עמ' 7.
28. שם, עמ' 6.
29. שם, עמ' 7.
30. ד"ר הוועדה, עמ' 211.
31. והדבר חל גם על רשלנות במילוי התפקיד בצבא. וכאשר מפנים אל האדם (או אל החייל) הסביר, בנסיבות דומות – אין שואלים כיצד מתנהגים בפועל רוב בני-האדם בנסיבות דומות, אלא כיצד מצפים מאדם (או מחייל) רגיל להתנהג בנסיבות כאלה.
32. אלא אם כן עבר על הוראות ספציפיות, שהתייחסו לנושא הנדון.
33. שם, עמ' 45.
34. שם, שם.

